

10. การศึกษาชุมชน

ปัจจุบันนี้มีหน่วยงานของรัฐบาลและเอกชนมากมายหลายหน่วยที่จัดส่งเจ้าหน้าที่ออกไปทำงานพัฒนาชุมชนในชนบท และในเมืองทั่วประเทศ เนื่องจากว่าการพัฒนาชุมชนนั้น เป็นงานที่ละเอียดอ่อน เพราะเป็นงานที่เราต้องไปทำร่วมกับประชาชน เพราะฉะนั้น จึงจำเป็น ต้องคัดเลือกเจ้าหน้าที่ผู้มีความรู้ความสามารถตลอดจนมีคุณสมบัติพร้อมที่จะออกไปทำงาน ร่วมกับประชาชน เพื่อช่วยเปลี่ยนแปลงวิถีทางดำรงชีวิตของพวากษาให้ดีขึ้น โดยความยินยอม หรือร่วมมือจากประชาชน งานพัฒนาจึงถือความคิดเห็นของประชาชนเป็นสิ่งสำคัญ และนัก พัฒนาจะต้องรับฟังความคิดเห็นของประชาชน งานพัฒนานั้นแตกต่างกับงานบริการอื่น ๆ ของรัฐในแง่ที่ว่า นักพัฒนานั้นนอกจากจะต้องมีทรัพยากร่วมเป็นผู้รับใช้ประชาชนแล้ว ยัง ต้องกระทำการทุกสิ่งทุกอย่างเพื่อที่จะให้ประชาชนเห็นชอบด้วย ใน การเปลี่ยนแปลงจนถึงระดับ ที่มีความครั้งคราวมพลังกับปฏิการเพื่อที่จะบรรลุผลลัพธ์ที่พวากษาต้องการ

การที่นักพัฒนาเป็นบุคคลแปลงหน้าเข้าไปในชุมชนจึงเป็นการยากที่จะให้ประ ชาชนยอมรับ เพราะฉะนั้น นักพัฒนาจะต้องใช้ความสามารถในการที่จะทำให้ประชาชนหันเห เปลี่ยนแปลงการดำเนินชีวิตจากเก่าแก่ล้าสมัยให้หันมาสุนใจในการกระทำที่แปลกใหม่ ซึ่งจะ ช่วยทำให้สภาพชีวิตความเป็นอยู่ของเข้าดีขึ้น จะเห็นว่างานพัฒนาชุมชนนั้นเป็นงานที่ยาก ลำบาก ทั้งยังต้องการผู้ที่มีความอดทนและเสียสละอย่างสูงอีกด้วย มีความเข้าใจในปัญหา ความเดือดร้อนของประชาชน และมีแนวความคิดที่จะจัดปัญหาความเดือดร้อนของประชาชน ให้หมดไป หรือเบาบางลงได้ นักพัฒนาจะต้องมีความเชื่อว่าการพัฒนาจะสามารถก่อให้เกิด การเปลี่ยนแปลงที่ดีขึ้นได้ และเป็นวิธีการหนึ่งที่จะเร่งให้ประเทศไทยเจริญทัดเทียมกับประเทศ อื่น ดังนั้น นักพัฒนาจึงจำเป็นต้องศึกษาถึงบทบาทและหน้าที่ของตนอย่างระมัดระวัง เมื่อ ทราบถึงบทบาทและหน้าที่ของตนแล้ว เวลาออกไปทำงานในส่วน นักพัฒนา ก็ยังจำเป็น จะต้องตระหนักอยู่เสมอว่า จะนำบทบาทหน้าที่ซึ่งตนรับผิดชอบอยู่นั้นไปปฏิบัติอย่างมีสติ รอบคอบ เป็นระบบอย่างมีขั้นตอน ทั้งนี้ เพื่อก่อให้เกิดความเข้าใจที่ดีระหว่างนักพัฒนา กับ ประชาชน

การที่นักพัฒนาจะเข้าไปทำงานกับสังคมหรือชุมชนใดก็ตาม จำเป็นที่จะต้องศึกษา ลักษณะของชุมชนที่จะเข้าไปทำงานด้วยเสียงก่อน ความหมายของชุมชน โดยทั่วไปเรามา�ถึง ชุมชนนั้น ประกอบด้วย คน อาณาเขต ความสนใจของคนในชุมชนร่วมกัน และมีการปฏิบัติ ต่อกันของสมาชิกในชุมชน แต่การเป็นนักพัฒนานั้นเราจะต้องศึกษาองค์ประกอบที่ส่วน ขับขันกว่านี้ เพื่อเป็นพื้นฐานที่จะเข้าไปทำงานในชุมชนได้ดีขึ้น

เพื่อเป็นแนวทางในการเข้าถึงชุมชนของนักพัฒนา จึงได้นำเอาข้อต่อนในการศึกษาชุมชน ซึ่งเป็นแนวทางกว้าง ๆ 7 ข้อต่อน มาพิจารณาโดยละเอียดต่อไป ดังนี้ คือ

1. การศึกษาวิเคราะห์สภาวะการณ์ปัจจุบันของท้องถิ่น
2. การกำหนดเป้าหมาย
3. การศึกษาโครงสร้างสังคม
4. การศึกษาการติดต่อสื่อสาร
5. การศึกษาปัญหา
6. การกำหนดแผนงาน
7. การประเมินผล

1. การศึกษาวิเคราะห์สภาวะการณ์ปัจจุบันของท้องถิ่นนั้น มีวัตถุประสงค์เพื่อให้ทราบลึกลึกลักษณะและสภาพรายละเอียดต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์ต่อการทำางานพัฒนาของท้องที่ เขตปฎิบัติงาน เช่น หมู่บ้าน ตำบล หรือชุมชนต่าง ๆ ซึ่งนักพัฒนาจะต้องออกไปประจำอยู่ นั่นเอง นักพัฒนาจะต้องศึกษาสถานการณ์ ทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม ทางการเมือง และการปกครอง ซึ่งรวมถึงสถาบันหรือกลุ่มต่าง ๆ ที่มีอิทธิพลในชุมชน ตลอดจนถึงผู้นำของสถาบัน สังคมเหล่านั้นด้วย เพื่อจะได้นำมาเป็นเครื่องมือช่วยเหลือในการปฏิบัติงาน ในที่นั่นรวมถึง

ประชากร การศึกษาถึงความหนาแน่นของประชากร ศึกษาว่ามีจำนวนประชากรอยู่เท่าใดในหมู่บ้านหรือตำบลนั้น ๆ จำนวนคนเหล่านั้นมีเพศใดบ้าง และแต่ละเพศมีจำนวนเท่าใด ชายของคนเหล่านั้นอยู่ในระดับใดบ้าง โดยแบ่งออกเป็น วัยเด็ก วัย壮年 หรือวัยชรา นอกจากนั้นศึกษาว่าคนเหล่านั้นนับการศึกษาในระดับใดบ้าง อ่านออกเขียนได้ หรือว่าไม่ได้ รับการศึกษามาเลย ชุดมุ่งหมายในการศึกษาเป็นอย่างไร ระดับความเป็นอยู่ โภชนาการ เสื้อผ้า เครื่องนุ่งห่ม สุขภาพอนามัย สิ่งจำเป็นและของฟุ่มเฟือยต่าง ๆ บ้านเรือนที่อยู่อาศัยถูกสุขาภิบาลอย่างไรอีก

ทรัพยากร ศึกษาเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม ที่มีอยู่ตามธรรมชาติ เช่นที่ดิน เนื้อที่ทั้งหมด มีกี่ตารางกิโลเมตร ใช้สำหรับเพาะปลูก และได้รับการปรับปรุงแล้ว หรือว่ากำลังอยู่ในระหว่างการปรับปรุง ถ้าทำการเพาะปลูก ให้ผลิตผลมากน้อยเท่าใด เช่น ข้าว ข้าวโพด มันสำปะหลัง ให้ผลผลิตต่อไร่เท่าใด ที่ดินที่มีอยู่ในชุมชนใช้ทำอะไรบ้าง เช่น ท่าน้ำ ท่าสวน ฯลฯ นอกจากนี้ จะต้องศึกษาเกี่ยวกับแหล่งทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ทางน้ำ ภูเขา ป่าไม้ แหล่งน้ำที่มีอยู่ในหมู่บ้านใช้ทำประโยชน์อะไรบ้าง เช่น อาจจะเป็นแหล่งผลิตกำลังไฟฟ้า เป็นแหล่งอาหาร ทำการประมง จับปลา หรือใช้ในการชลประทาน ภูมิอาศาสเหมาะสมสำหรับที่จะเพาะปลูกพืชชนิดใด มีแหล่งแร่อยู่ในหมู่บ้านหรือไม่ ตลอดจนศึกษาถึงสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นมาด้วย เช่น ไฟฟ้า โรงเรียน กรรมนากม ขนส่ง การสื่อสาร เมืองทุน บ้านเรือนที่อยู่อาศัย

ค่านิยม ค่านิยมของประชาชนในท้องถิ่น ตลอดจนชนบทธรรมเนียมประเพณีของประชาชนในท้องถิ่นนั้น ๆ ชนกลุ่มน้อยในวัฒนธรรมนั้น ๆ ค่านิยมเกี่ยวกับการศึกษา ศาสนา เศรษฐกิจ สุขภาพอนามัย สถานภาพทางสังคม การเมือง ความก้าวหน้า ความเสมอภาค ความสัมพันธ์ของบุคคลในครอบครัว

นักพัฒนาจำเป็นจะต้องได้ข้อมูลที่ถูกต้องเกี่ยวกับประชาชนและหมู่บ้าน เพื่อเป็นพื้นฐานในการร่วมพิจารณา กับประชาชนว่าควรจะทำโครงการหรือกิจกรรมใดบ้าง ดังนั้น ข้อมูลต่าง ๆ ที่ได้รวบรวมไว้จากหมู่บ้านที่ต้องปฏิบัติงานจึงเปรียบเสมือนเป็นเครื่องมือ拿来ไปสู่จุดหมายปลายทางที่ต้องการของการทำงานพัฒนานั่นเอง

2. การกำหนดเป้าหมาย เราจะกำหนดเป้าหมายในการดำเนินการอย่างไรบ้าง เพื่อที่จะให้บรรลุความต้องการรับด่วนของชาวบ้าน ก่อนที่เราจะกำหนดวัตถุประสงค์หรือเป้าหมายของโครงการ เราจะต้องศึกษาวิเคราะห์ดูเสียก่อนว่าชาวบ้านต้องการอะไรมากที่สุด และเราจะดำเนินการอย่างไร ในเรื่องใด เพื่อให้บรรลุผลสำเร็จในระยะเวลาสั้น ๆ โดยจัดลำดับความสำคัญของโครงการ และเร่งดำเนินการโครงการที่สำคัญก่อน ส่วนที่เหลือจัดทำเป็นแผนหรือโครงการระยะยาวยา

การให้ได้ชี้งข้อมูลนั้นเราอาจจะต้องทำการเก็บรวบรวมข้อมูลต่าง ๆ ที่มีอยู่ในท้องถิ่นนั้น เพื่อที่จะทำให้เกิดความเข้าใจเกี่ยวกับประชากร และพื้นที่ที่นักพัฒนาจะทำงานด้วย และเพื่อให้ทราบถึงความต้องการที่แท้จริงของชาวบ้าน ก่อนที่จะรวบรวมข้อมูลนั้น นักพัฒนาจะต้องทราบให้แน่ชัดว่าจะใช้ข้อมูลในการวางแผนเมื่อใด และข้อมูลอะไรที่เราต้องการ พยายามเก็บข้อมูลให้ตรงประเด็น เพื่อเป็นการประหยัดเวลาและเก็บข้อมูลด้วยความระมัดระวังอย่าให้มือตีหรือล่าเอียง เพราะการทำเช่นนั้นจะทำให้ข้อมูลที่ได้ไม่เที่ยงตรง เมื่อนำมาใช้วางแผน ก็จะทำให้การแก้ไขปัญหาไม่ถูกจุด

สรุปแล้วนักพัฒนาควรจะรวบรวมข้อมูลต่าง ๆ ที่จะแสดงให้เห็นปัญหานะและทรัพยากรต่าง ๆ ที่มีอยู่ในหมู่บ้าน เพื่อประโยชน์ในการกำหนดจุดหมาย และกรรมวิธีในการพัฒนา ซึ่งข้อมูลเหล่านี้จะเป็นเครื่องชี้ว่า ควรจะทำโครงการอย่างไรบ้าง และวิธีใดจะได้ผลดีที่สุด รวมทั้งเพื่อเป็นประโยชน์ในการประเมินผลงานของนักพัฒนาเอง

วิธีเก็บรวบรวมข้อมูล อาจทำได้หลายทางด้วยกัน คือ

1. อ่านจากประวัติ รายงาน ซึ่งมีผู้อื่นได้ทำการศึกษาและเขียนไว้เป็นลายลักษณ์อักษร อาจจะเป็นข้อมูลเกี่ยวกับประวัติความเป็นมา สภาพทางภูมิศาสตร์ ทรัพยากรในหมู่บ้าน ซึ่งข้อมูลเหล่านี้สามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้ทันที เราไม่ต้องไปเก็บใหม่ ทำให้สะดวกและประหยัดเวลาและแรงงาน และสามารถนำไปใช้ประเมินผลได้อีกด้วยหลัง และใช้เปรียบเทียบกับข้อมูลใหม่ ๆ อีก

2. การสอนตาม ชาวบ้านที่มีประสบการณ์ความรู้เกี่ยวกับห้องถัง และนักพัฒนา หรือผู้ที่เคยเกี่ยวข้องกับการพัฒนาชนบทมาก่อน ย่อมจะเป็นแหล่งที่มีข้อมูลต่าง ๆ สะสม ไว้มาก

3. การพูดคุยหรือสนทนากับชาวบ้านในห้องถังที่จะพัฒนา เมื่อเข้าไปอยู่ในหมู่บ้าน อาจจะใช้การสังเกตดูเจ้าหน้าที่อื่น ๆ ปฏิบัติงาน ดูการทำงานของประชาชน ถามปัญหา ความต้องการของประชาชน

ข้อ 1 และ 2 นั้น นักพัฒนาสามารถทำก่อนที่จะเข้าไปในห้องที่จะพัฒนา และจะต้องพยายามเอาชนะใจประชาชนก่อนที่จะดำเนินการในข้อ 3 สำหรับข้อที่ 3 นั้น นักพัฒนาจะต้องดำเนินการด้วยกลยุทธ์ที่แนบเนียน และด้วยความระมัดระวัง การเอาชนะใจประชาชน และเป็นที่ยอมรับของประชาชนเป็นสิ่งสำคัญ และเป็นรากฐานของโครงการหรือแผนงานที่จะทำต่อไป

4. การสัมภาษณ์ นักพัฒนาที่จะออกไปทำงานกับประชาชน ควรจะก้นหาข้อเท็จจริง จากประชาชนให้ได้เสียก่อน ซึ่งในการสำรวจหาข้อเท็จจริงนั้น นักพัฒนาควรยึดหลักเกณฑ์ ดังต่อไปนี้

- 1) ถ้าเป็นไปได้ควรทำความรู้จักกับบุคคลหรือห้องถังที่จะพัฒนา ก่อน
- 2) เลือกเวลาและสถานที่ให้เหมาะสม อย่าเข้าไปชัดเจนระหว่างที่เขากำลัง ทำงานสิ่งบางอย่างที่สำคัญอยู่
- 3) การเปลี่ยนให้ชาวบ้านทราบถึงช่วงเวลาของท่านไม่จำเป็นนัก
- 4) พยายามอธิบายให้ชาวบ้านเข้าใจอย่างชัดแจ้งว่า จะสัมภาษณ์เรื่องอะไร พยายามทำให้ผู้ถูกสัมภาษณ์รู้สึกสบายใจ และเกิดความมั่นใจ เขาจะได้รู้ว่า ขณะนี้เขากำลังเกี่ยวข้องอยู่กับใคร
- 5) พยายามอย่าอธิบายมากเกินไป อธิบายให้ผู้ถูกสัมภาษณ์ฟังเท่าที่จำเป็น เท่านั้น
- 6) พยายามอย่าให้ผู้ให้สัมภาษณ์เกิดความเกรงกลัวหรือกระดกอย หรือ วิจารณ์การกระทำหรือความคิดเห็นของผู้ให้สัมภาษณ์
- 7) เป็นนักฟังที่ดี
- 8) พยายามให้การพูดคุยเป็นไปอย่างธรรมชาติ และต่อเนื่องสัมพันธ์กัน
- 9) พยายามกระตุ้นชักจูงให้ผู้ให้สัมภาษณ์เกิดความสนใจโดยตลอด เวลา
- 10) พยายามแสวงหาความสนใจร่วมกัน

- 11) แสวงหาบางสิ่งบางอย่างในตัวของผู้ให้สัมภาษณ์ เช่น อารมณ์ขัน
- 12) พยายามหลีกเลี่ยงการปล่อยคำถามติด ๆ กัน อย่าทำตัวเป็นอ้ายการ
- 13) พยายามหลีกเลี่ยงการใช้คำถามนำ ท่านไม่สามารถทราบทัศนคติที่แท้จริงของเข้า ถ้าหากท่านพยายามมีอิทธิพลต่อคำตอบของเข้า
- 14) คำถามที่ซักถามความประترนไปตรงมา ไม่มีอคติหรือขัดแย้งต่อผู้ให้สัมภาษณ์
- 15) ยอมรับคำวิพากษ์วิจารณ์จากผู้ให้สัมภาษณ์
- 16) พึงระวังอย่าทักทักว่า ผู้ให้สัมภาษณ์มีความสนใจหรือความคิดเห็นเช่นเดียว กับตน ซึ่งโดยแท้จริงแล้วยังไม่เกิดขึ้น
- 17) ตรวจสอบคำตอบเหล่านี้มีความเท็จจริงแค่ไหน เรียบเรียงคำพูดใหม่
- 18) ควรจะแสดงความเห็นออกเห็นใจ และไม่ตรึงตัวต่อผู้ให้สัมภาษณ์
- 19) ทำงานร่วมกัน สร้างความสนใจร่วมกัน
- 20) ให้วิธีการสังเกตมวลชน โดยการสังเกตและสดับฟังชาวบ้าน
- 21) จะระลึกอยู่เสมอว่า การสัมภาษณ์บางครั้งอาจจะได้ข้อมูลไม่ถูกต้องเสมอไป เพราะผู้ให้สัมภาษณ์บางคนอาจจะไม่ยอมบอกความจริงได ๆ เลย

3. การศึกษาโครงสร้างของสังคม การที่เราจะเข้าไปทำงานในสังคมหรือชุมชนใด ก็ตาม จำเป็นที่เราจะต้องศึกษาถึงโครงสร้างหรือองค์ประกอบของชุมชนเสียก่อนเพื่อจะได้รู้ว่า ชุมชนนั้นประกอบด้วยอะไรบ้าง และแต่ละองค์ประกอบต่างกันมีบทบาทใดต่อ กันอย่างไร เพื่อเป็นพื้นฐานการเข้าไปทำงานในชุมชนดังขึ้น นักสังคมวิทยาชุมชนที่ได้ทำการศึกษาชุมชน และให้แนวความคิดเกี่ยวกับชุมชน หรือสังคมที่เข้ามาศึกษาอยู่นั้นประกอบด้วยองค์ประกอบที่สำคัญ 3 ประการ คือ 1. มนุษย์ (Human) 2. สิ่งที่มนุษย์คิดกันประดิษฐ์ขึ้น (Man-made Component) และสิ่งที่ธรรมชาติสร้างขึ้น (Natural Component) องค์ประกอบทั้ง 3 ประการนี้ นักพัฒนา จะต้องพยายามศึกษาและทำความเข้าใจอย่างละเอียด นอกจากจะศึกษาถึงมนุษย์แล้วยังต้องศึกษาถึงกลุ่มต่าง ๆ ทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ นับตั้งแต่สถาบันครอบครัวซึ่งจัดว่า เป็นกลุ่มปฐมภูมิ ความสัมพันธ์ของคนในครอบครัว

การเข้าไปมีส่วนร่วมของประชาชนในองค์การต่าง ๆ การแข่งขันทางสังคม ความท้าทายจากเมืองหลวง ความสัมพันธ์ของประชาชนในหมู่บ้าน ผู้นำแบบต่าง ๆ เช่นผู้นำแบบเสรีนิยม ผู้นำแบบประชาธิปไตย ผู้นำแบบเผด็จการ บทบาทและหน้าที่ของรัฐ ครอบครัว โรงเรียน ฯลฯ โดยเฉพาะหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับโครงการพัฒนา ซึ่งท่านจะก่อตั้งขึ้นในท้องถิ่นนั้น ๆ พยายามสร้างความสัมพันธ์กับหน่วยงานหรือเจ้าหน้าที่อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง นักพัฒนามีหน้าที่ในการสร้างบรรยายกาศในการทำงานร่วมกับทุกคนไปในทางที่ดี เพราะฉะนั้น นักพัฒนา

จะต้องติดต่อกับบุคคลอื่น ๆ อาจจะเป็นผู้แทนนักวิชาการจากกระทรวง ทบวงกรมต่าง ๆ เจ้าหน้าที่ในท้องถิ่น คณะกรรมการสภาพัฒนา คณะกรรมการหมู่บ้าน ผู้นำทางการเมือง หรือผู้มีอิทธิพลอื่น ๆ ซึ่งอาจจะเกี่ยวข้องกับงานด้านเศรษฐกิจและสังคมในเขตชนบทที่ปฏิบัติงานอยู่ ซึ่งจะเป็นบุคคลที่จะช่วยในงานพัฒนาในท้องถิ่นนั้น เพราะฉะนั้น นักพัฒนาจะต้องวางแผน หรือวางแผนตามความต้องการ หลักเลี้ยงการจัดแข่งกับกลุ่มอื่น ๆ ซึ่งอาจจะมีผลลัพธ์ทางการได้ และพยายามสร้างความสัมพันธ์เพื่อให้ประชาชนยอมรับจนถึงเดือนไป แต่ครั้นท้ายในตัวนักพัฒนา พยายามทำให้ประชาชนเข้าใจว่า นักพัฒนาเข้าไปอยู่ในหมู่บ้านทำไม และเขานี้บทบาทช่วยเหลือประชาชนอย่างไรบ้าง การที่ประชาชนจะเข้าใจเรื่องนี้ได้ นักพัฒนา ก็จำเป็นที่จะต้องพูดถึงงานที่เขารับผิดชอบอยู่ไปในลักษณะการโฆษณาให้ประชาชนทราบว่าเขากำลังได้รับผลประโยชน์อะไรบ้างจากการเข้ามาร่วมงานกับนักพัฒนา

4. การศึกษาการติดต่อสื่อสาร ในการเผยแพร่หรือการกระจายความรู้นั้น (Communication of Innovation) หมายถึงการเผยแพร่วิทยาการหรือสิ่งที่เป็นสิ่งใหม่ ๆ เนื้อหาบุคคลใดบุคคลหนึ่งเท่านั้น การที่วิทยาการใหม่ (innovation) จะไปถึงประชาชนได้จำเป็นต้องอาศัยการติดต่อสื่อสาร (Communication Process) หรือกระบวนการเผยแพร่กระจายสิ่งใหม่ ๆ (Diffusion Process) กระบวนการทั้งสองนี้มีข้อคล้ายคลึงกันและแตกต่างกันดังนี้ กระบวนการเผยแพร่กระจาย (Diffusion Process) เป็นกระบวนการเผยแพร่กระจายสิ่งใหม่ ๆ เน้นไปในทางที่จะให้เกิดพฤติกรรมหรือการปฏิบัติที่สามารถพัฒนาได้ โดยมากมักจะใช้ในรูปการเผยแพร่กระจายวิทยาการใหม่ (Diffusion of innovation) และสิ่งที่เผยแพร่ออกไปเป็นวิทยาการใหม่ (innovation) ทั้งสิ้น กระบวนการติดต่อสื่อสาร (Communication process) เป็นการถ่ายทอดความรู้สึกนึกคิด อารมณ์ ท่าทาง ตลอดจนกระทั่งหัวส่าราจากบุคคลหนึ่งไปยังอีกบุคคลหนึ่ง หรือจากบุคคลหนึ่งไปยังหลายบุคคลหรือจากหลายบุคคลไปสู่ยังอีกหลายบุคคล โดยเน้นในเรื่องการเปลี่ยนความรู้และทัศนคติ เรื่องที่ส่งให้อาจจะเป็นเรื่องทั่วไป หรืออาจจะเป็นวิทยาการแผนใหม่ (innovation) หรือข่าวธรรมดาก็ได้ ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่ากระบวนการเผยแพร่กระจาย (Diffusion process) เป็นกระบวนการหนึ่งในกระบวนการติดต่อสื่อสาร (Communication process) แต่กระบวนการติดต่อสื่อสาร (Communication process) มิใช่กระบวนการเผยแพร่กระจาย (Diffusion process) ก็ได้ เมื่อมีกระบวนการเผยแพร่กระจาย (Diffusion process) ก็มักจะมีกระบวนการยอมรับ (Adoption process) มาเกี่ยวข้องด้วย ซึ่งเป็นกระบวนการทางด้านความคิดของบุคคล อาจจะเป็นคนเดียวหรือหลายคนรับทราบวิทยาการใหม่ (innovation) มีการพิจารณาตัดสินใจในกระบวนการที่ตั้งไว้ไปปฏิบัติ ในปัจจุบันนี้การเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา เราจะพบว่าการเปลี่ยนแปลงทางสังคมนั้นมีจุดเริ่มต้นและระบบแห่งการสืบสุก ขบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคมนั้นจะเริ่มต้นจากการ

เสนอแนวทางความคิดใหม่ ๆ ไปยังผู้รับการเปลี่ยนแปลง (client) และจุดสุดท้ายก็คือ ผู้รับการเปลี่ยนแปลง (client) ยอมรับแนวทางความคิดเหล่านั้น และนำเอาไปปฏิบัติจนกลายเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมในกลุ่มของตน การที่ผู้นำการเปลี่ยนแปลง (change agent) นำเอาแนวทางความคิด หรือเทคนิคใหม่ ๆ ไปให้กับผู้รับการเปลี่ยนแปลงนั้น มีจุดประสงค์เพื่อต้องการให้ผู้รับการเปลี่ยนแปลงได้เปลี่ยนแปลงวิธีคิดความเป็นอยู่ หรือการทำงานแบบเก่า ๆ ให้หันสมัยยังไง ยกตัวอย่างเช่น ผู้นำการเปลี่ยนแปลงอาจจะแนะนำให้ชาวบ้านหันมาใช้พวกเครื่องจักรกลช่วยในการตัดนาและคน การใช้เครื่องจักรกลช่วยทำให้ทุ่นแรงและโภนาได้เนื้อที่มาก โดยใช้เวลาเพียงไม่กี่วัน ในกรณีความคิดหรือวิทยาการใหม่ไปสู่ประชาชน จะต้องมีการวางแผนอย่างรอบคอบ คิดถึงผลดีผลเสียที่จะเกิดขึ้นหลังจากที่ประชาชนยอมรับวิทยาการใหม่แล้ว ก็จะต้องมีการติดตามผล ในบางครั้งวิทยาการใหม่ที่ผู้นำการเปลี่ยนแปลงนำไปให้กับประชาชนนั้นอาจจะได้รับการต่อต้าน ทั้งนี้ อาจจะเนื่องมาจากอิทธิพลของสิ่งแวดล้อมทางสังคม ซึ่งผู้นำการเปลี่ยนแปลงจะต้องศึกษาให้ทราบถึงข้อเท็จจริงต่าง ๆ อย่างละเอียด ในระยะเริ่มต้นของโครงการ ผู้รับการเปลี่ยนแปลงอาจจะยอมรับการเปลี่ยนแปลงหรือแนวทางความคิดใหม่ ๆ แต่พอโครงการดำเนินไปสักระยะหนึ่งอาจจะเลิกลืมไป ถ้าหากเหตุการณ์ เช่นนี้เกิดขึ้น โครงการที่ผู้นำการเปลี่ยนแปลงนำไปสู่ประชาชนก็จะประสบความล้มเหลว

กระบวนการเปลี่ยนแปลงหรือการยอมรับในวิทยาการใหม่นั้น มีสาเหตุมาจากการบังคับ (Forcess) 2 ประเภท คือ แรงกระทำ (Action) และแรงโต้ต่อตับ (Reaction) พฤติกรรมของกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงก็คือ เสนอความคิดหรือวิทยาการใหม่เพื่อให้ประชาชนยอมรับโครงการหรือกิจกรรมต่าง ๆ จะประสบความสำเร็จหรือล้มเหลวก็ขึ้นอยู่กับประชาชนในท้องถิ่นนั้น ๆ จากประสบการณ์พบว่าโครงการพัฒนาชุมชนที่ประสบความล้มเหลวนั้น มีสาเหตุมาจากการผู้นำการเปลี่ยนแปลงนำความคิดหรือวิธีที่ไม่ถูกต้อง ไม่เหมาะสมกับสภาพของท้องถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง วิธีการหรือเทคนิคใหม่ ๆ ที่นำเข้าไปแนะนำให้กับประชาชนในท้องถิ่นนั้นไม่มีประสิทธิภาพเพียงพอ ขาดความชำนาญในการติดต่อสื่อสาร และไม่ได้นำเอาประชาชนในท้องถิ่นนั้นเข้าไปร่วมในโครงการด้วย ขอกพร่องเหล่านี้เราจะพบอยู่เสมอ และเป็นอุปสรรคที่ขัดขวางการยอมรับวิทยาการใหม่ (innovation) เป็นการง่ายที่จะเข้าใจว่าทำไมแนวทางความคิดหรือวิทยาการใหม่ที่ผู้นำการเปลี่ยนแปลงนำไปสู่ประชาชนจึงมักจะได้รับการต่อต้าน ทั้งนี้ สืบเนื่องมาจากการนำเอาเทคนิคที่ไม่เหมาะสมเข้าไปใช้กับสภาพท้องถิ่น ประชาชนก็จะต่อต้านไม่ยอมรับไปปฏิบัติ เมื่อประชาชนไม่ยอมรับการเปลี่ยนแปลงใด ๆ ที่ผู้นำการเปลี่ยนแปลงนำไปให้ ประชาชนก็มักจะถูกมองว่าเป็นคนเกี้ยวกัน เนื้อชา แม่แมกจะถูกตำหนิว่าไม่ให้ความร่วมมือเมื่อประชาชนที่อยู่ในชนบทส่วนใหญ่มีระดับการศึกษาต่ำ ไม่มีโอกาสได้แสดงความคิดเห็น หรือได้แบ่ง ก็จะต้องยอมรับคำตัดหนี้เหล่านั้น เมื่อมองให้ลึกซึ้งเราจะพบว่าการที่ประชาชนไม่ยอมรับการเปลี่ยนแปลงหรือวิทยาการ

ใหม่ไม่จำเป็นจะต้องเป็นความผิดของผู้รับการเปลี่ยนแปลง เป็นที่น่าสังเกตว่าโครงการพัฒนาชุมชนที่ประสบความสำเร็จส่วนใหญ่มีผลมาจากการนั้นมีเทคนิคที่ทันสมัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีการติดต่อกับประชาชนเป็นอย่างดี ข้อหลักการมีส่วนร่วมของประชาชน ผู้นำการเปลี่ยนแปลงเข้าใจถึงระบบสังคม และการผูกพันทางวัฒนธรรม นอกจากนี้ ยังเดือดช่องทางสื่อสารมาใช้ได้ถูกต้องกับกลุ่มประชาชน ใน การปฏิบัติงานของนักพัฒนาอาจจะใช้ช่องทางสื่อสารที่เรียกว่า Mass media channel หมายถึงการสื่อสารที่ต้องอาศัยสื่อมวลชนเป็นสำคัญ ได้แก่ วิทยุ โทรทัศน์ หนังสือพิมพ์ เอกสารสิ่งพิมพ์ เป็นต้น อีกแบบหนึ่งคือ Interpersonal channel ซึ่งเป็นการติดต่อสื่อสารระหว่างบุคคล 2 คนขึ้นไป มีการโต้ตอบชี้งกันและกันของผู้ส่งสาร และผู้รับสาร เมื่อพิจารณาถึงสภาพชุมชนของชนบทไทย ส่วนใหญ่ยังมีความล้าหลัง จึงทำให้มีข้อความสามารถจำกัดในการใช้สื่อมวลชน จึงจำเป็นต้องพิจารณาช่องทางการสื่อสารเป็นการส่วนตัว (Interpersonal channel) เป็นกรณีพิเศษ เพราะเหมาะสมกับกลุ่มบุคคลในชนบท และในขณะเดียวกันก็จะต้องพัฒนาผู้นำ เพื่อให้เป็นตัวกลางในกระบวนการติดต่อสื่อสาร คือ สามารถถ่ายทอดข่าวสารตลอดจนสอดแทรกความคิดเห็นของตนควบคู่ไปกับข่าวสารที่เขาถ่ายทอด ต่อไปยังสมาชิกอื่นในชุมชน และเป็นที่ยอมรับของสมาชิกอื่น ๆ ด้วย ดังนั้น นักพัฒนาจึงต้องศึกษาถึงการติดต่อสื่อสารว่าควรจะใช้อะไรเป็นสื่อกลาง ซึ่งในที่นี้อาจจะได้แก่ บุคคล นักวิชาการ วิทยุ หนังสือพิมพ์ เครื่องมือโสตทัศนศึกษาต่าง ๆ เพื่อให้เหมาะสมกับกลุ่มบุคคลในชนบท

5. การศึกษาปัญหา การทำงานของนักพัฒนาจะถูกต้องได้ก็ต่อเมื่อทราบถึงปัญหา ความเดือดร้อนของประชาชนก่อน เพราะฉะนั้น จึงเป็นสิ่งจำเป็นที่นักพัฒนาจะต้องศึกษาว่า ประชาชนในท้องถิ่นมีปัญหาอะไรบ้าง ซึ่งเป็นปัญหาที่ชาวบ้านตระหนักรู้แล้วถึงอยู่เสมอ การศึกษารายละเอียดในท้องถิ่นเฉพาะปัญหานามว่า การตัดสินว่า

- 1) สาเหตุของปัญหานามว่า การตัดสินว่า แต่ละอย่างมีอย่างไรบ้าง ทำไม่จึงเป็นปัญหา?
- 2) อุปสรรคกีดขวางการเปลี่ยนแปลงในแต่ละกรณี
- 3) เรายังจะเริ่มโครงการเปลี่ยนแปลงที่ตรงจุดไหน
- 4) สถาบันสังคม การเมือง เศรษฐกิจ ที่มีอยู่จะนำไปใช้ประโยชน์ได้อย่างไร
- 5) ทัศนคติ ทักษะ ความรู้ที่มีอยู่ จะนำไปใช้ประโยชน์ได้อย่างไร
- 6) ทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งประดิษฐ์ที่มีอยู่จะนำไปใช้ประโยชน์ได้อย่างไร
- 7) สื่อกลางของการติดต่อสื่อสารมีประโยชน์อย่างไร

พยายามกำหนดขั้นตอนในการแก้ปัญหาให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้ เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ในปัญหานั้น ๆ

เดือกปัญหาหนึ่ง ๆ หรือหลาย ๆ ปัญหาจากบัญชีรายชื่อซึ่งสามารถที่จะแก้ไขได้ อย่างง่ายก่อน และประชาชนส่วนใหญ่ตระหนักรู้ว่าเป็นปัญหาของเข้า ผลักดันจะนำไปสู่การแก้ไขปัญหาและเพิ่มความมั่นใจให้กับประชาชน

เดือกปัญหาเฉพาะที่เหมาะสมที่สุด ทั้งนี้ ต้องพิจารณาถึงแหล่งทรัพยากรที่มีอยู่ และตั้งเป็นเป้าหมายในการดำเนินงาน บุคคลซึ่งเป็นตัวแทนของประชาชน ควรจะนำเข้ามา ร่วมในขั้นตอนนี้ของโครงการ เพื่อว่าเขาจะได้รู้สึกว่าตนเองมีความผูกพันและมีส่วนเกี่ยวข้อง ผลักดันให้โครงการก้าวหน้าต่อไป ความสำเร็จขั้นต่อไปขึ้นอยู่กับกระบวนการให้การศึกษาแก่ ประชาชนในท้องถิ่นนั้น ๆ

หลักการพิจารณาวิธีการที่จะนำมายังในการแก้ไขปัญหา

- 1) หนทางที่จะประสบผลสำเร็จ
- 2) เป็นประโยชน์ต่อชาวบ้านและสังคมส่วนใหญ่
- 3) มีความสัมพันธ์กับจุดมุ่งหมายของโครงการ
- 4) มีผลกระทบต่อเป้าหมายและวัตถุประสงค์อื่น ๆ

(ในที่นี้การตัดสินใจควรจะเป็นของคนส่วนใหญ่ สมควรอย่างยิ่งที่จะเสนอวิธี การแก้ปัญหาให้ชุมชนหรือตัวแทนของชุมชน เป็นผู้ตัดสิน เนื่อง เสนอคณะกรรมการหมุนเวียน ได้ร่วมกันพิจารณาตัดสินใจว่าวิธีใดดีที่สุด เพื่อก่อให้เกิด ความผูกพันได้รับความร่วมมือจากสมาชิกในชุมชน และเข้าใจในเป้าหมายของ โครงการ)

แสดงให้ความช่วยเหลือ ทั้งภายในและภายนอกหน่วยงาน

(ปัญหาก็คือว่าจะทำอย่างไรจึงจะบรรลุผลสำเร็จในแต่ละขั้นตอน หรือเป้าหมาย ถ้า ทรัพยากร-เงินทุน วัสดุอุปกรณ์ บุคคล มีอยู่อย่างจำกัด อาจจะมีผลกระทบต่อการ ปฏิบัติงาน เป็นการดีที่จะมุ่งไปที่เป้าหมายเพียงสองสามอย่าง จนกระทั่งบรรลุผล สำเร็จแล้วค่อยขยายการทำงานออกไป)

6. การกำหนดแผนงาน เนื่องจากปัญหาของชุมชนมีมาก การจะแก้ปัญหาพร้อม ๆ กันนั้นย่อมทำได้ยาก เพราะฉะนั้น จึงต้องจัดลำดับความสำคัญของปัญหา และแกนกลางของ ปัญหาไว้อีก รวมทั้งพิจารณาถึงแรงงาน วัสดุ งบประมาณ และเทคนิคต่าง ๆ ที่ต้องใช้ด้วย เมื่อทราบแล้ว ข้อเท็จจริง และได้รู้เคราะห์ข้อเท็จจริงแล้ว ก็พอจะวางแผนการเพื่อ แก้ปัญหานั้นได้ เมื่อได้แนวทางที่จะแก้ไขปัญหาแล้ว นักพัฒนาก็จะต้องนำเอกสารวิธีการ แก้ไขปัญหานั้นมาแปลงให้เป็นรูปของแผน หรือโครงการดำเนินการซึ่งควรจะเป็นไปตาม ขั้นตอนดังต่อไปนี้ คือ

1. แสวงหาข้อเท็จจริง ในการวางแผนการนั้นจำเป็นจะต้องแสวงหาข้อเท็จจริง ให้ละเอียดว่า ใจจะทำอะไร เมื่อไร และที่ไหน ค่าใช้จ่ายจะมาจากไหน การค้นหาข้อเท็จจริง เป็นงานที่สำคัญต่อไปของวางแผนการ หรือวางแผนแก้ปัญหาต่าง ๆ เพราะจะทราบรายละเอียดว่า จะต้องทำอะไร อย่างไร ใจมีหน้าที่อะไร ในตอนใด กำหนดเวลาการทำงานตามหน้าที่ และขั้นตอน เมื่อต้น

2. แพร่ความคิดเพื่อรับการสนับสนุน เมื่อได้ข้อมูลเกี่ยวกับปัญหาแล้วควรนำความคิดออกเล่าสู่คนอื่น ๆ เพื่อฟังความคิด และรับการสนับสนุนเสียงก่อน ทั้งนี้ เพื่อฟังความคิดเห็นและปัญหาต่าง ๆ ซึ่งจะเป็นทางให้ได้รับความสนับสนุนเสียงก่อน โดยวิธีการนี้จะทำให้บุคคลเหล่านี้ได้ร่วมคิดแต่ต้น และรู้สึกว่าเป็นเจ้าของความคิดนั้นด้วย

3. วางแผนการ เมื่อได้ข้อเท็จจริงที่แน่นอน และแพร่ความคิดจนได้รับการสนับสนุน แล้ว ก็เริ่มลงมือวางแผนการ โดยการเขียนรายละเอียดต่าง ๆ ในการวางแผนการพิจารณา วางแผนการถึงปัญหาที่ไม่ยากจนเกินไป หรือเกินกำลังความสามารถของประชาชน และอยู่ในขอบเขตความสามารถของประชาชนที่จะดำเนินงานตามโครงการได้ กล่าวคือ โครงการต้องไม่มากเกินไปจนทำไม่ไหว

4. นำโครงการออกแบบ เมื่อโครงการได้รับความเห็นชอบจากทุกฝ่ายแล้ว นักพัฒนาต้องนำไปแจ้งให้คณะกรรมการพัฒนาหมู่บ้าน ตำบล และประชาชนผู้เกี่ยวข้องทราบแล้วจึงนัดหมายทำงานกัน ตามที่ตกลงตามโครงการนั้น

5. ติดตามการปฏิบัติตามโครงการ คือ การตรวจสอบทุกรอบว่าทุกอย่างได้เป็นไปตามโครงการที่วางไว้หรือไม่ ผู้ที่ได้รับมอบไปแล้วปฏิบัติอย่างไร หรือมีปัญหาอุปสรรคข้อขัดข้องที่ควรจะมีการแก้ไขปรับปรุงอย่างไร จะต้องมีการเปลี่ยนแปลงแผนการทำงานตามโครงการหรือไม่ เพื่อให้เหมาะสมยิ่งขึ้น

7. การประเมินผล ในการประเมินผลโครงการนั้น ควรจะได้จัดทำทุกขั้นตอน เมื่อพบสิ่งก่อร่องจะได้แก้ไขได้ทันท่วงที หรือปรับปรุงให้ดีขึ้นก็จะได้ดำเนินการทันที ควรจัดระบบเวลาการประเมินผลของวัตถุประสงค์ของโครงการ เพื่อดูว่าวัตถุประสงค์ของโครงการนั้นได้บรรลุผลสำเร็จหรือไม่ โครงการต่าง ๆ นั้นจะต้องมีการปรับปรุงอยู่เสมอ เพื่อให้เหมาะสมกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนไป การประเมินผลไม่จำเป็นต้องทำเป็นระเบียบโดยการออกแบบสอบถาม หรือแบบสัมภาษณ์เสมอไป การออกแบบไปสังเกตพูดคุยกับชาวบ้านหรือประชาชนเกี่ยวกับงานในโครงการ และมีการบันทึกเปรียบเทียบ ความก้าวหน้าต่าง ๆ ก็ถือว่าเป็นการประเมินผล ในการเก็บข้อมูล นอกจากระบบการถึงประชาชนและการคัดเลือกตัวอย่าง (Sampling) แล้ว จะต้องพิจารณาถึงวิธีการเก็บข้อมูลซึ่งมีอยู่หลายวิธี แต่ที่ใช้กันบ่อยคือ การสังเกต (Observations) การใช้แบบสอบถาม (Questionnaires) และการสัมภาษณ์

(Interviews) ผู้ทำการประเมินจะต้องพิจารณาเลือกใช้ให้เหมาะสม ดังนั้นในขั้นตอนการเปลี่ยน การประเมินผล ต้องพิจารณาในหัวข้อดังต่อไปนี้

1. ต้องการทราบเรื่องอะไร ถือเอวัตถุประสงค์ของโครงการเป็นพื้นฐาน
2. จะเก็บข้อมูล หรือผลที่ปรากฏจากการปฏิบัติงานอย่างไรบ้าง และที่ได้
3. ไกรเป็นผู้เก็บข้อมูล
4. จะวิเคราะห์ข้อมูลอย่างไร
5. การสรุปผลและขั้นทำข้อเสนอแนะ

เมื่อได้เตรียมการประเมินผลไว้ล่วงหน้าแล้ว ก็มีแผนประเมินผลที่แน่นอน ต่อไปก็ดำเนินการตามกำหนดการที่ได้เตรียมไว้ แล้วจัดพิมพ์เป็นรายงาน

ลักษณะความแตกต่างของชุมชนเมืองและชุมชนชนบท

นักสังคมศาสตร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งนักสังคมวิทยา–มนุษยวิทยา มักจะมีความเข้าใจตรงกันว่า ชุมชนในชนบทมีลักษณะแตกต่างไปจากชุมชนในเมือง แต่ก็ยังหารือรัฐธรรมมากำหนดอย่างแน่นอนไม่ได้ว่า ข้อแตกต่างของชุมชนในเมืองและชนบทมีขอบเขตอยู่ตรงไหน ลักษณะที่เห็นได้ชัดเจนของความแตกต่างระหว่างชุมชนทั้งสองแบบนี้คือ การพิจารณาถึงขนาดของประชากร และความหนาแน่นของประชากรในชุมชน แต่ก็ยากที่จะกำหนดตายตัวลงไว้ว่า ขนาดของประชากรและความหนาแน่นของประชากรต่างกันเท่าใด ซึ่งการกำหนดจำนวนประชากรนี้ในแต่ละประเทศก็กำหนดแตกต่างกันออกไป เช่น เดนมาร์ก กำหนดว่า 200 คน ไอซ์แลนด์ 300 คน เวนซูเอล่า และนิวซีแลนด์กำหนด 1,000 คน ชიลี 1,500 คน ฝรั่งเศส กองโก และอาร์เจนตินา 2,000 คน สหรัฐอเมริกาและเม็กซิโก 2,500 คน เนเธอร์แลนด์ 5,000 คน กรีก 10,000 คน เป็นต้น จึงจะถือว่าเป็นชุมชนเมือง การใช้ขนาดของประชากรและความหนาแน่นของประชากรเป็นบรรทัดฐานในการพิจารณา ความแตกต่างของชุมชนทั้งสองแบบนี้มีจุดอ่อนตรงที่หลาย ๆ เมืองมีประชากรมากกว่า 2,500 คน หรือ 10,000 คน แต่ไม่มีคุณสมบัติเป็นเมืองโดย เพาะจะนับการใช้ขนาดของประชากรเป็นบรรทัดฐานในการพิจารณาความแตกต่างของชุมชนเมืองและชนบท จึงยังไม่สมบูรณ์ แต่ก็เป็นวิธีการที่พожะพิจารณาได้

สำหรับประเทศไทยนั้นยังไม่มีกำหนดหลักเกณฑ์แน่นอนในการแบ่งชุมชน ทั้ง 2 ประเภท อย่างไรก็ตาม ท่าที่เคยใช้กันมาก็จะถือว่าห้องที่ในเขตสุขาภิบาล เทศบาลเป็นชุมชนเมือง นอกนั้นถือว่าเป็นชุมชนชนบท เพราะจะนับชนบทก็คือที่ซึ่งประชาชนพลเมืองอาศัยอยู่นอกเมืองหลวงหรือเมืองใหญ่ ๆ เป็นชีวิตของชุมชนที่อยู่ตามสวน ป่า ไร่ และ

ท้องนา ชีวิตในชนบทก็คือชีวิตในเรือน ป่า ซึ่งมีสภาพความเป็นอยู่ไม่ค่อยจะมีการเปลี่ยนแปลง ก็อ ประชารมมักประกอบอาชีพทางเกษตรกรรม หรืออาชีพตามสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติ เช่น ทำไร่ สวนยาง การประมง และตั้งบ้านเรือนอยู่เป็นหย่อมตามความหนาแน่น และมีลักษณะคล้ายคลึงกัน

Bertrand (1960) นักสังคมวิทยาชั้นนำที่ได้อธิบายลักษณะความแตกต่างของชุมชน ในเมือง และชุมชนชนบทว่าเกิดขึ้นจากสภาพแวดล้อมหรืออิทธิพลของสิ่งแวดล้อม 3 ประการ ด้วยกัน ซึ่งสิ่งแวดล้อมทั้งสามประเภทนี้จะมีอิทธิพลต่อพฤติกรรมของมนุษย์และการอบรมให้เรียนรู้ระเบียบของสังคม (Socialization) ทั้งของตัวบุคคลและกลุ่มคนภายในชุมชนหนึ่ง ๆ อิทธิพลของสิ่งแวดล้อมแบ่งการพิจารณาได้ 3 ประเภทดังนี้ คือ

1. สภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ (The Geographic Environment)
2. สภาพแวดล้อมทางสังคม (The Social Environment)
3. สภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรม (The Cultural Environment)

1. สภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์

1.1 ที่ตั้งของชุมชน ประชารมในชนบทมักจะอยู่รวมกันในระบบการตั้งถิ่นฐานแบบหมู่บ้าน (Village) มา กกว่าที่จะอาศัยอยู่ตามร้านค้าหรือตึกแถวบ้านช่อง ซึ่งเป็นลักษณะของชุมชนเมืองโดยทั่วไป แบบแผนการตั้งถิ่นฐานและการใช้ที่ดินในชนบทมีอยู่คล้ายคลึงกัน นั่นคือพื้นดินส่วนใหญ่จะถูกใช้ไปเพื่อการผลิตทางเกษตรในรูปแบบต่าง ๆ และที่ดินเพียงจำนวนน้อยเท่านั้นที่ใช้เป็นที่อยู่อาศัย นอกจากนี้ชุมชนในชนบทมีแต่ธรรมชาติ ตามปกติ ขาดชนบทจะเพชรัญหน้าอยู่กับธรรมชาติ และต้องใช้ชีวิตต่อสู้กับธรรมชาติตามปกติชนบท จะเพชรัญหน้าอยู่กับธรรมชาติ และต้องใช้ชีวิตต่อสู้กับธรรมชาติโดยตรง ดังนั้นชนบทจึงต้องมีนับธรรมเนียมประเพณี การดำรงชีวิตและพิธีกรรมต่าง ๆ ให้สอดคล้องกับการต่อสู้ธรรมชาติ ส่วนชาวเมืองนั้นไม่ได้เพชรัญหน้ากับธรรมชาติโดยตรง เช่น ชาวเมืองมักจะทำงานอยู่ในอาคาร และมักจะมีเครื่องอำนวยความสะดวกต่าง ๆ เป็นต้น เพราะฉะนั้นสิ่งแวดล้อมจากธรรมชาติ หรือตำแหน่งที่ตั้งของชุมชน จึงเป็นองค์ประกอบที่สำคัญอย่างหนึ่ง ที่ก่อให้เกิดความแตกต่างของพฤติกรรมของมนุษย์ สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติจะมีอิทธิพลต่อการสร้างบุคลิกภาพ (Personality) และอุปนิสัยของคนในสิ่งแวดล้อมหนึ่ง ๆ จึงเป็นเหตุให้วัฒนธรรมของคนในชุมชนชนบทกันเมืองแตกต่างกันไปด้วย

1.2 ความไม่แน่นอนของธรรมชาติ ชีวิตของชนบทส่วนใหญ่จะมีความเกี่ยวพันอยู่กับความไม่แน่นอนของธรรมชาติ เช่น ความแห้งแล้ง อุทกภัย โรคภัยไข้เจ็บ และ

แมลงศัตรุพืชต่าง ๆ ซึ่งก่อให้เกิดความเสียหายแก่พืชพันธุ์ในนา ความไม่แน่นอนของธรรมชาติ เป็นสาเหตุที่สำคัญอย่างหนึ่งที่ทำให้ชาวชนบทโดยทั่วไปทำงานได้หลายอย่าง (Practical man) มากกว่าชาวเมือง ขณะเดียวกันที่ชาวชนบทต้องอาศัยธรรมชาติในทางเกษตร การอาศัยดินฟ้า อากาศที่อำนวยให้เป็นสิ่งที่จำเป็นอย่างยิ่ง ชาวไร่ชาวนาต้องการให้มีฝนตก เพื่อให้พืชดินชุ่มชื้น แต่บางครั้งฝนตกมากเกินไปทำให้เกิดน้ำท่วมในนาเสียหาย ความไม่แน่นอนของธรรมชาติ จึงทำให้ชาวชนบทมีความเชื่อมั่นในทางศาสนาหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์มากกว่าคนในเมืองเพื่อก่อให้เกิดความอบอุ่นใจและเป็นที่พึ่งทางใจ เพราะจะนั่นชาวชนบทจะกระทำพิธีบวงสรวงและบูชาเทพเจ้าเพื่อให้ได้มาในสิ่งที่ตนต้องการ เช่น ในการผีที่ฝนแล้ง ก็จะกระทำพิธีแห่น้ำแม้ว เพื่อขอให้บันดาลฝนตกเพื่อใช้ในการพาะปลูก เป็นต้น

1.3 ความไม่กล้าชิดธรรมชาติ ชาวชนบทมีความไม่กล้าชิดธรรมชาติมากกว่าคนในเมือง ทำงานกลางแจ้งมากกว่างานในร่ม จึงมีร่างกายทนแอดทนฝน ได้รับอาชญากรรมรุสุทธิ์ ซึ่งเป็นปัจจัยอย่างหนึ่งที่ทำให้ชาวชนบทมีสุขภาพร่างกายที่แข็งแรงและต่อสู้การแทรกซึมของโรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ ได้ดีกว่าคนในเมือง ส่วนชาวเมืองนั้นมีความไม่กล้าชิดกับของเที่ยมหรือสิ่งวิทยาศาสตร์มากกว่าของแท้ ในเมืองเต็มไปด้วยตํารามบ้านช่องที่แออัด อากาศเป็นพิษ (Pollution) เสียงรบกวนต่าง ๆ ทำให้ชาวเมืองมีสุขภาพอ่อนแอกว่าชาวชนบท พฤติกรรมของชาวเมืองนั้นจะเกี่ยวข้องกับบุคคลหลายประภพ เกี่ยวข้องกับกลุ่มต่าง ๆ และกับวัตถุธรรมอยู่ตลอดเวลา

1.4 ความห่างไกลจากชุมชนภายนอก ชุมชนในชนบทอยู่ห่างไกลจากชุมชนภายนอก และการติดต่อ กับโลกภายนอกมีน้อย ฉะนั้นการนำหรือการเปลี่ยนแปลงหรือถ่ายทอดวัฒนธรรมแปลง ๆ ใหม่ ๆ จากภายนอกเข้าไปปัจจมิotaสันน้อยมาก นอกจากระยะทางและความไม่สะดวกในการติดต่อกับชุมชนอื่น ๆ แล้ว สาเหตุอีกประการหนึ่งก็คือ ชาวชนบทมีค่านิยมในการรักษาชนธรรมเนียมประเพณีแบบแผนเก่า หรือจาริตนิยมจึงไม่ค่อยจะยอมรับการเปลี่ยนแปลงง่าย ๆ ซึ่งแตกต่างจากคนในเมืองที่จะมีการเคลื่อนไหวรับการเปลี่ยนแปลงสิ่งใหม่อยู่ตลอดเวลา

2. อิทธิพลสิ่งแวดล้อมทางสังคม

2.1 การติดต่อ กับโลกภายนอก กลุ่มปฐมภูมิ กลุ่มสังคมในชนบทส่วนมากจะเป็นกลุ่มแบบปฐมภูมิ และความสัมพันธ์ทางสังคมมักจะวนเวียนอยู่ในกลุ่มญาติและมิตรมากกว่ากลุ่มนบุคคลอื่น ๆ ด้วยเหตุนี้ความเป็นญาติพี่น้องหรือมิตรภาพจึงมีความสำคัญมากสำหรับชาวชนบท รูปแบบของครอบครัวในชนบทจะมีอยู่ 2 แบบด้วยกัน ก็คือ ครอบครัวเดี่ยว

(Nuclear Family) และครอบครัวขยาย (Extended Family) และครอบครัวในชนบทจะมีสมาชิกมากกว่าครอบครัวในเมือง ที่เป็นเช่นนั้นสืบเนื่องมาจากการเหตุผลที่ว่า งานเกษตรกรรมต้องการแรงงานมาก และแรงงานเหล่านี้ก็ได้มาจากครอบครัวซึ่งทำหน้าที่เป็นหน่วยการผลิตอยู่แล้ว นอกจากนี้กลุ่มสังคมในชนบทยังแบ่งออกได้เป็น 2 ประเภท คือ กลุ่มญาติ (Kin Group) และกลุ่มเฉพาะกิจ (Specific Purpose Group) กลุ่มญาติที่รู้จักกันทั่วไปคือกลุ่มสังขญาติ (Clan) ซึ่งประกอบด้วยสมาชิกที่เป็นญาติสืบพอดมากจากบรรพบุรุษร่วมกันในอดีตที่ยาวนาน จึงมีความผูกพันรักใคร่กันเป็นพิเศษ คนในชนบทจึงถูกจำกัดไว้ด้วยสิ่งแวดล้อมของครอบครัวญาติและเพื่อนบ้าน การดำเนินชีวิตเป็นไปอย่างง่าย และถือตามอุปกรณ์ในบ้าน การรักษาขนธรรมเนียม

ประเพณีของชาวชนบทจึงมีมากกว่าคนในเมือง ซึ่งมีส่วนกระตุ้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอื่น ๆ จากกลุ่มสังคมอื่น ๆ มาอย่างมาก

2.2 ความสัมพันธ์ทางสังคม ในเมืองมีความสัมพันธ์อย่างสลับซับซ้อน เพราะมีกลุ่มคนจำนวนมากและหลายเชื้อชาติ ศาสนา และอพยพมาจากที่ต่าง ๆ กัน ชุมชนเมืองจึงเป็นที่รวมของวัฒนธรรมต่าง ๆ ชาวเมืองมีโอกาสพบปะกันบุคคลมากหน้าหลายตาทุกวันกว่าชาวชนบท ความสัมพันธ์ทางสังคมของชาวเมืองจะเป็นแบบทุติยภูมิ (Secondary) ชาวชนบทนั้นมีสภาพต่ำและบทบาทจำกัด มักจะมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องอยู่สันญาติและเพื่อนบ้านมากกว่าชาวเมืองซึ่งมีสภาพสูงกว่า ด้วยเหตุนี้才 ข้อข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมของชาวชนบทโดยทั่ว ๆ ไปมีอยู่ค่อนข้างแคบและเป็นไปอย่างง่าย ๆ หมุนเวียนอยู่รอบ ๆ ญาติพี่น้อง เพื่อนฝูง และเพื่อนบ้านของตนเป็นสำคัญ เรียกว่าเป็นความสัมพันธ์แบบปฐมภูมิ (Primary) นอกจากนี้ ชาวชนบทยังมีความสัมพันธ์กับพระสงฆ์ หรือผู้นำทางศาสนาอื่น ๆ ตามปกติหรือชาวชนบทได้ชื่อว่าเป็นผู้เคร่งครัดในชนธรรมเนียมประเพณีและศาสนามากกว่าชาวเมือง พระสงฆ์ในท้องถิ่นชนบทจึงมักจะทำหน้าที่ห้ามในด้านผู้นำทางศาสนาเป็นที่พึ่งทางใจ และเป็นผู้นำบัดรักษา โรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ ให้แก่ชาวชนบทด้วย

ดังนั้นเราจึงพบว่าพระบางองค์ได้รับการเคารพเชื่อฟังจากชาวบ้านมากกว่าข้าราชการเสียอีก ด้วยเหตุนี้ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างผู้นำทางศาสนากับชาวชนบทจึงเป็นความสัมพันธ์ที่เด่นประการหนึ่งที่นักพัฒนาจะมองข้ามไปเสียไม่ได้

2.3 การแบ่งชั้นและวรรณะของสังคม ความแตกต่างเรื่องการแบ่งชั้นชั้น (Class) และวรรณะ (Caste) ของคนในชุมชนชนบทกับชุมชนในเมืองพ่อจะสรุปได้ว่า ในชุมชนชนบทมักตกลงกันได้ง่ายว่า ใครอยู่ในระดับใดของสังคม ในชุมชนเล็ก การจัดคนเข้าชั้นได้มักคำนึงถึงประเดิมอื่น ๆ นอกเหนือจากความมั่งคั่งหรือการศึกษา ก่อรากศักดิ์สิทธิ์ ศักดิ์ศรี จำนวนปีที่อยู่ในท้องถิ่นนั้น ๆ (เป็นคน “เก่าแก่” หรือ “คนใหม่”) ในชุมชนชนบท

ผู้ที่อยู่ในช่วงชั้นสูงมักมีอิทธิพลทางการเมืองด้วย ส่วนชุมชนในเมืองมีจำนวนชั้นหรือระดับต่าง ๆ มากกว่าชุมชนในชนบท ตัวอย่างได้แก่ จำนวนช่วงชั้นของประชากรนิโกรในเมืองใหญ่ทางภาคใต้ของสหรัฐอเมริกามีมากกว่าชุมชนในชนบทเล็ก ๆ ความแตกต่างฐานะทางเศรษฐกิจ ชุมชนชนบทมีไม่นานนัก อาจจะพบว่าบางคนมีเนื้อที่ดินมากกว่าคนอื่น แต่ก็มีไม่นานมายเห็นกับการเป็นเศรษฐีกับยากจนกันที่พบรูปแบบชุมชนเมือง การแบ่งชั้นในชุมชนชนบท กับในเมืองจะพบว่าในบางชุมชนมีข้อยกเว้น คือ พบรูปแบบชุมชนในชนบทมีการแบ่งวรรณะอย่างเด็ดขาดมากกว่าชุมชนในเมือง ตัวอย่างการแบ่งชั้นออกเป็นวรรณะ มีตัวอย่างชัดในกรณีของอินเดีย กรณีของระบบในอินเดียแบ่งออกเป็น 4 วรรณะใหญ่ คือ พระหมณ์ กษัตริย์ แพศย์ ศูห์ ปัจจุบันนี้ชุมชนในเมืองไม่ค่อยเคร่งครัดในขณะที่กันในชนบทยังคงเคร่งครัดต่อระบบวรรณะที่ได้ถือปฏิบัติตามเป็นเวลาช้านาน ทั้งนี้ สืบเนื่องมาจากการยึดถือขนธรรมเนียมประเพณีอันเป็นลักษณะแบบชาตินิยมของคนในชนบทอินเดีย ที่ยังคงถือหลักที่ว่า สมาชิกในสังคมต้องถูกกำหนดอนาคตในชีวิตนับตั้งแต่เกิดโดยถือว่าบุตรที่เกิดมาในวรรณะของพ่อแม่ก็จะต้องอยู่ในวรรณะนั้น จะมีการเปลี่ยนแปลงภายในชั้นไม่ได้

2.4 การเคลื่อนไหวทางสังคม การเปลี่ยนแปลงฐานะของคนในชั้นหนึ่งไปยังอีกชั้นหนึ่งของคนในชนบท มีน้อยกว่าคนในเมือง ในชุมชนเมืองนั้นเราจะพบว่ามีการเคลื่อนไหวทางสังคมสูง คือคนมีโอกาสเปลี่ยนฐานะหรือสร้างตัวเองได้ไม่ยากนัก ทั้งนี้ สืบเนื่องมาจากชุมชนในเมืองนี้มีอาชีพหลายประเภท เป็นการให้โอกาสแก่สมาชิกซึ่งอาจเริ่มต้นด้วยอาชีพหนึ่ง และเปลี่ยนเป็นอาชีพที่มีเกียรติสูงขึ้น เรียกว่าการเคลื่อนไหวในอาชีพ (Career Mobility) หรืออาจจะมีการเปลี่ยนแปลงจากตำแหน่งหนึ่งไปสู่อีกตำแหน่งหนึ่ง ในระดับเดียว กัน ตัวอย่างเช่น การย้ายจากอาจารย์ของมหาวิทยาลัยหนึ่งไปสู่อีกตำแหน่งหนึ่ง อาจารย์ของอีกมหาวิทยาลัยหนึ่ง ส่วนคนในชนบทนั้น ส่วนมากประกอบอาชีพทางเกษตรกรรม เป็นชาวไร่ ชาวนา เป็นต้น เนื่องจากชุมชนบทถูกจำกัดอยู่ในส่วนแวดล้อม ที่คั้นขึ้นกันทุกคน โดยการเปลี่ยนแปลงสถานภาพของตนเองจึงมีน้อย เพราะฉะนั้น จะพบความตึงเครียดหรือการขัดแย้งระหว่างชั้นชั้นมีน้อยในชุมชนที่มีการเคลื่อนไหวทางสังคมต่ำ

3. อิทธิพลของสิ่งแวดล้อมทางวัฒนธรรม

3.1 ความเชื่อ ค่านิยม และทัศนคติ ในชุมชนชนบทมีความคล่องแคล่วเป็นค่านิยมที่ฝังแน่นในตัวของบุคคล ทำให้มีความพึงพอใจในสิ่งที่ตนมีอยู่ คนไม่กระตือรือร้นทำการงานและมักทำงานแต่เฉพาะเท่าที่จำเป็นในการรองซื้อเพื่อตน มีความเชื่อมั่นกับความสุขของชีวิตที่ส่วนใหญ่ไม่ครอบคลุมได้บังคับบัญชาของผู้อื่น การแสดงออกทางวัฒนธรรมของชาวชนบท

เป็นแบบง่าย ๆ และเป็นไปตามธรรมชาติ เช่นการละเล่น การเล่านิทานพื้นบ้าน (Folklore) ส่วนคนในเมืองนั่นมีพฤติกรรมชอบต่อการเสียง และชอบพูดคุยกับประสบการณ์ เพื่อเป็นการเขียนฐานะของตนเองไปสู่ฐานะที่สูงกว่า ชุมชนเมืองจึงมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ และมีการเคลื่อนไหวทางสังคมสูง ชาวเมืองได้รับความกดดันจากผลของการแข่งขันกัน และลักษณะนิยมที่แพร่หลายเข้ามา จึงทำให้เกิดความเห็นแก่ตัว ต่างกับพายามแสวงหาวัตถุนิยมต่าง ๆ มาเป็นของตนโดยไม่คำนึงถึงผู้อื่น มีความเห็นอกเห็นใจกันน้อย มีความเป็นอยู่แบบตัวใครตัวมัน และพฤติกรรมของคนในเมืองค่อนข้างจะเบี่ยงเบนมาก

3.2 การควบคุมทางสังคม ในชุมชนชนบทมีการควบคุมความเป็นระเบียบเรียบร้อยของสังคมเป็นไปในรูปแบบที่ไม่เป็นทางการ (informal) ในกรณีที่คนในสังคมประพฤติผิดธรรมนองกล่องธรรม ก็จะมีกลไกที่คอยควบคุมให้คนอยู่ในกรอบ ได้แก่ ความรู้สึกละเอียดต่อผู้ใหญ่ ต่อวงศากณาจารย์ หรือเพื่อนบ้าน หากประพฤติไม่สอดคล้องกัน ชนบทธรรมเนียมประเพณีมักจะถูกตัดสินให้ได้อาย ส่วนในชุมชนเมืองนั่นกลไกที่คอยควบคุมทางสังคม ก็คือความกระวนกระวายใจ โดยคอบนกังวลอยู่ว่าตนเองจะล้าสมัย และเกรงว่าจะถูกเยิ้ยหยันว่า “เชย” หรือเป็น “แกะดำในสังคม” คนในเมืองจะต้องคอบดับฟังข่าวอื้น ๆ เสมอว่าผู้อื่นประพฤติอย่างไร นิยมแฟชั่นประเภทใด และตัวเองจะรู้สึกกระวนกระวายใจหากไม่สามารถทำตามผู้อื่นได้ ส่วนการประพฤติผิดในเรื่องร้ายแรงต่าง ๆ เช่น การลักขโมย ฆ่าคนตาย ละเมิดต่องฏหมาย หรือข้อบังคับ ก็จะต้องถูกลงโทษตามกฎหมายของบ้านเมือง

3.3 อาชีพ ความรู้และทักษะในการประกอบอาชีพของคนในชนบท และคนในเมืองแตกต่างกัน ในเมืองมีอาชีพให้คนทำลายประเภทตามความรู้ความสามารถแต่ละบุคคล โดยเฉพาะเรื่องใดเรื่องหนึ่ง เช่น แพทย์ วิศวกร ทนายความ ครู อาจารย์ ฯลฯ ซึ่งอาชีพเหล่านี้ต้องได้รับการฝึกฝนอบรมจากสถาบันการศึกษาเป็นพิเศษ เพราะฉะนั้น ในเมืองจึงเป็นที่รวมของแหล่งความรู้ และทักษะของคนต่างอาชีพกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวเมืองจะมีลักษณะแตกต่างกัน (Heterogeneous) ส่วนในชนบท ชาวชนบทมีความแตกต่างทางอาชีพน้อย ส่วนใหญ่ก็จะเป็นชาวนาหรือเกษตรกร แต่ชาวชนบทจะต้องมีความรู้และทักษะหลาย ๆ ด้านอยู่ในตัวคนเดียว และจะต้องสามารถช่วยตัวเองได้ โดยไม่ต้องเรียก帮忙ริการจากผู้อื่นซึ่งมีอยู่อย่างจำกัดในชนบท

3.4 ระดับและมาตรฐานการครองชีพ ความเป็นอยู่ของชาวชนบทโดยทั่ว ๆ ไป มีระดับต่ำกว่าคนในเมือง ทั้งนี้ สืบเนื่องมาจากชาวชนบทมีผลผลิตต่ำ รายได้ต่ำ ทำให้เกิดความยากจน ตลอดจนขาดแคลนสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ เช่น ขาดสินเชื่อและเครดิต การตลาด น้ำไม่พอใช้ ขาดถนน ถนนไม่มีดี โอกาสในการทำงานมีจำกัด การดำรงชีวิตในกรอบครัว

ยากจน จึงทำให้ชาวชนบทไม่สามารถจัดหาสิ่งของเครื่องใช้ภายในบ้านอย่างคุณในเมือง ในประเทศที่กำลังพัฒนาทั้งหลายเราเห็นความแตกต่างในด้านนี้อย่างชัดเจน นอกจากความแตกต่างของรายได้ที่จำกัดแล้ว ในประเทศที่เจริญก้าวหน้าทางวิทยาการและฐานะของชาวชนบทจะดีกว่าคนในเมือง แต่ก็ยังพบว่าชาวชนบทนิยมใช้ของที่มีราคาถูกกว่าและคุณภาพดีอยกว่าคนในเมือง ทั้งนี้ สืบเนื่องมาจากการที่ชาวชนบทมีค่านิยมในเรื่องของการประหยัด ไม่นิยมความหรูหรือฟุ่มเฟือยเหมือนอย่างคนในเมือง